

Ryssland eller Polen?

Karl XII:s planer efter Dünaövergången. Några synpunkter.

Allmän enighet råder om att Karl XII:s beslut 1701 att fortsätta fälttåget mot August II i stället för att gå mot Ryssland kom att få avgörande konsekvenser för krigets fortsättning. Men om få andra punkter inom karolinsk forskning råder så stor oenighet som rörande motiven till respektive det kloka i ett sådant beslut. På senare tid har den senare delen av frågeställningen som föga fruktbar skjutits i bakgrunden¹ och skall heller inte här beröras. Däremot skall problemet om bakgrunden till och innebörden av fälttågsplanerna sommaren 1701 diskuteras i ett försök att klarlägga motiven till att de ursprungliga planerna ändras, det avsedda anfallet mot Pskov avskrivs och operationerna mot August II i stället fortsättes.

I

De olika svenska avdelningarna drog våren och försommaren 1701 till sig förstärkningar och ordnade för uppmarschen. Cronhiort ställdes direkt under Karl XII:s befäl², med order att i likhet med Horn bedriva energisk rekognoscering för att få kontakt med ryssarna och hindra alla ryska infall.³ Schlippenbach

¹ Jfr J. ROSÉN, *Den svenska utrikespolitikens historia II*: 1 s. 199 och G. JONASSON, *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702*, s. 229.

² KM till gen.maj. Cronhiort, RR 1701, 27/5; Cronhiort till KM 8/6 1701.

³ KM till Cronhiort, RR 1701, 16/6; till R. Horn 2/6, 4/6, 6/6 *ibid.* Cronhiort till KM 20/5, 22/5, 27/6, 10/7 1701.

avdelades med en ganska betydande styrka – minst omkring 5.000 man⁴ – som flankskydd mot öster vid det förestående anfallet mot Dünalinjen, också han med order att rekognoscera lämpliga infallsvägar mot Ryssland.⁵

Den 17 juni bröt Karl XII upp med huvudarmén och gick i snabba dagsmarscher mot sydväst. Över Walk, Wolmar och Wenden närmade han sig Düna. Den 9 juli skedde övergången i närheten av Riga. Sachsarna drevs undan. Hotet mot Riga var avvärvat. Kobron besattes omedelbart. Kokenhusen övergavs av sachsarna den 15 juli, sedan de sprängt befästningsanläggningarna. Dünamünde belägrades av svenskarna. Under de följande veckorna besattes hela Kurland. Sachsarna hade dragit sig tillbaka in i Polen och fortsatte direkt till Preussen, där de gick i kvarter vid Marienburg och Danzig.

De planer som uppgjorts före fälttågets inledande gick ut på att Dünaoperationen skulle följas av ett anfall mot ryssarna i riktning mot Pskov. Denna del av fälttågsplanerna kom emellertid aldrig till utförande. I stället fortsattes offensiven mot August II. Karl XII förde in sin armé på polskt område, ett beslut, som blev avgörande för det stora krigets fortsatta utveckling. Det problem som här möter gäller orsakerna till att anfällsplanen mot Ryssland uppgavs.

Den uppfattning som kan sägas vara förhärskande inom nyare forskning går ut på att Dünaoperationen avsåg att tillfoga August II ett förintande slag. När detta inte lyckades utan sachsarna kunde dra sig tillbaka med i det väsentliga obrutna krafter, blev följden, att Karl XII beslöt sig för att fortsätta kampen mot August.⁶ Denna syn såväl på fälttågsplanernas innebörd som orsaken till deras omläggning torde emellertid inte kunna upprätthållas.

⁴ GENERALSTABEN, Karl XII på slagfältet II, s. 369.

⁵ Schlippenbach till KM 18/5, 5/6 et passim.

⁶ Jfr nedan s. 304ff. – H. HJÄRNE, Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703, s. 219 ff., GENERALSTABEN, Karl XII på slagfältet II s. 356 ff., 398, 401 ff. Enligt fram-

Den mest auktoritativa och bästa sammanfattningen av fälttågsplanerna sådana de förelåg vid operationernas inledande har vi i en skrivelse från generalkvartermästaren C. M. Stuart till kanslipresidenten Bengt Oxenstierna den 14 juni 1701. Det heter där: »... här lära ske 4 inbrott tillika, General Maj. Cronställningen i det senare verket innebar slaget den 9 juli »ett misslyckande av den plan, som låg till grund för de svenska operationerna. Det var inte så mycket en taktiskt glänsande seger, Karl XII eftersträvat, som fastmera fiendens tillintetgörelse» (s. 398). När Augusts styrka var intakt efter Düna, så måste det planerade anfallet mot Ryssland ställas på framtiden, och fälttåget fortsättas mot August. Samma uppfattning möter hos O. HAINTZ, som sammanfattar syftet med fälttåget så här: »Die Vernichtung dieses Gegners sollte erreicht werden, dadurch den Schweden die Südflanke freigemacht und noch im selben Jahre der Feldzug gegen den Hauptfeind, den russischen Zaren, in dessen eignen Ländern eröffnet werden». Planen misslyckades. Slaget blev »zwar ein taktischer Sieg, aber ein strategischer Misserfolg». O. HAINTZ, König Karl XII. von Schweden, I, s. 48 ff.

UDDGREN har samma helhetssyn, men understryker speciellt kraftigt, att fälttågsplanens senare del, fälttåget mot Ryssland i riktning Pskov, var sekundärt och helt avhängigt av utgången av Dünaoperationen. UDDGREN, Fälttågen 1701-1706, Karl XII utg. av S. E. Bring, s. 221 ff.

A. MUNTHE, som vidareutvecklat F. F. Carlsons kritiska syn på Karl XII:s politik, menar, att fälttågsplanens senare del, anfallet mot Ryssland, inte bort uppges efter erövringen av Kurland. Munthes inriktning på att påvisa kungens missgrepp liksom Backmans ansträngningar att försvara Karl XII:s aktionslinje som den »rätta» för emellertid bort från den rimliga problemställningen: syftet med 1701 års fälttågsplan sådan vi känner den och orsaken till att den ändrades. ARNOLD MUNTHE, Karl XII och den ryska sjömakten, S. BACKMAN, Karl XII:s polska detronisationspolitik, KFA 1947 s. 92 ff.

Att den operation, som inleddes våren 1701, avsåg att uppnå ett avgörande mot August II, är en uppfattning, som också möter hos SVEN OLSSON (Olov Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman, s. 181). Den forskare som senast behandlat dessa frågor, GUSTAF JONASSON, företräder också i huvudsak den linje, som här återgivits. Jonasson hävdar, att det dominerande syftet för Karl XII med fälttåget 1701 var August II:s avsättning. Här har vi också att söka orsaken till att den ursprungliga fälttågsplanen inte fullföljdes: »Karl XII uppnådde ej sitt syfte att rikta ett avgörande slag mot kung August vid Düna och därigenom framtinga hans detronisation. Följden av detta misslyckande blev, att han ej följde den ursprungliga anfallsplanen att efter Kurlands intagande vända sig mot tsar Peter utan i stället fortsatte kriget mot kung August.» Också för Jonasson är utgången av Dünaoperationen den avgörande faktorn, även om han ser annorlunda på syftet med Karl XII:s fortsatta krig mot August II än vad Hjärne och dennes efterföljare gör. G. JONASSON, Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697-1702, s. 229 ff.

hiort vid Ladoga, General Maj. Horn från Narwen till Augdowa; En considerabel Corp av 6.000 man vid Nyenhusen och Hans Maj:t själv med huvudarmén över 24/m man stark vid Dünan, att poussera Saxarne och bemäktiga sig Kurland, samt poussera fienden så vitt att de orterna Nymynde, Kobron och Kokenhusen förlätne lära falla av sig själv, och revertera sedan därifrån att intaga Plescow och till slut av campagnen göra sig mästare av de orter som behövas till betäckning av vinterkvarteren som i Plescows och Augdowas vojvodskaper kunna formeras.»⁷

Det kan genast konstateras, att vi här förgäves söker en antydning om detta supponerade förintelseslag, eller om att operationsplanernas senare del, dvs. anfallet mot Ryssland, skulle vara avhängigt av att Dünaövergången ledde till ett förintande av den sachsiska armén. Tvärtom framstår syftet med Dünaoperationen mycket klart och definitivt. Det gällde att häva den sachsiska belägringen av Riga och besätta Dünalinjen. Fästningarna Dünamünde, Kobron och Kokenhusen skulle erövras från sachsarna och förvandlas till svenska stödjepunkter. Kurland skulle besättas, varigenom sachsarna berövades sitt basområde för anfall mot svenska Livland och en buffertzonen skapades mellan Livland och Samogitien.⁸

Operationerna förlöpte helt planenligt på det sätt Stuart angivit dem den 14 juni. Ingenting tyder på att en centralpunkt i planen skulle varit Dünaövergångens utvecklande till ett förin-

⁷ C. M. Stuart till Bengt Oxenstierna 14/7 1701. Tryckt i CARL VON ROSEN, Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall I, s. 10 not 6.

⁸ Det fanns också andra skäl för Karl XII att vilja besätta Kurland. Sjömakterna, framför allt Holland, hade liksom Danmark reagerat kraftigt mot den svenska blockaden av de kurländska hamnarna och gjort upprepade demarscher för att få en ändring till stånd. Från svensk sida ansåg man emellertid åtgärderna nödvändiga för att hindra tillförseln av förnödenheter till August II:s armé. Om hamnarna kom i svensk hand, skulle detta problem bortfalla. Jfr betänkanden av 20/4 och 7/5 1701, Betänkanden i utrikes ärenden. Vidare t. ex. Kanslikollegium till KM 4/6 1701.

telseslag, och att det faktum att operationen fick annan karaktär var ett misslyckande, som ryckte undan grundvalen för realisandet av fälttågsplanens senare del, angreppet mot Ryssland. Källmaterialet ger inget stöd för ett sådant antagande. Däremot talar avgörande också ett annat skäl, nämligen att den ursprungliga fälttågsplanen fasthållits även efter slaget.

Den 17 juli får Dahlbergh order att upprätta magasin såväl mellan Riga och Kokenhusen som från Kokenhusen till Dorpat. Snabbt skall alla nödvändiga förråd samlas och övriga föranstalter vidtagas för nattläger för armén vid marsch på denna sträcka.⁹ Fem dagar senare får Schlippenbach order att utse en ort så nära Pskov som möjligt, åtkomlig såväl sjöledes som landvägen från Dorpat. Där skall inrättas ett magasin för armén med »allehanda vivres» och ammunition.¹⁰ Samma order avgår till ståthållaren Strömfelt, som för ändamålet skall samarbeta med Schlippenbach.¹¹ Schlippenbach utser som lämplig ort Isemene, varifrån man kan nå såväl Dorpat som Pskov både land- och sjövägen. Rappin anges också som lämpligt, men alltför utsatt i det rådande läget. Längre fram borde det emellertid komma i fråga som magasinsort.¹² Den 10 augusti skriver Dahlbergh från Riga, att eftersom fienden utrymt Kurland och dragit sig tillbaka genom Preussen mot Sachsen, så ämnar Karl XII nu med hela sin armé gå in i Ryssland med det snaraste.¹³

Det är emellertid inte endast inrättandet av magasin längs marschrouten och i uppmarschområdet som visar, att planen på ett anfall mot Pskov fasthölls också veckorna efter Dünaövergången. Detsamma framgår evident av de föranstalter för framförandet av tungt belägringsartilleri för attacken mot Pskov, som

⁹ KM till Erik Dahlbergh RR 1701, 17/7. Samma order i ny skrivelse RR 1701, 31/7.

¹⁰ KM till Schlippenbach RR 1701, 22/7.

¹¹ KM till Strömfelt RR 1701, 22/7.

¹² Schlippenbach till KM 10/8 1701. Jfr även ett brev av 1/9 s. å.

¹³ F. F. CARLSON, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset, VII, s. 3.

kan beläggas i källmaterialet. Samma dag som Schlippenbach och Strömfelt fick order att utse en lämplig magasinsort nära Pskov, den 22 juli, avgår order till generalfältygmästaren Sjöblad att tillse, att artilleriammunition framfördes till den ort Schlippenbach komme att utse.¹⁴ Två dagar senare, den 24 juli, avgår en mängd order som rör anskaffandet och framforslandet av artilleri och artillerimanskap för attacken mot Pskov. Utgångspunkten är en kunglig resolution på ett tidigare inlämnat memorial av generalfältygmästaren Sjöblad. Denne framhåller häri nödvändigheten av att anskaffa blockvagnar och lavetter för det tunga artilleri, »som är destinerat till Plescows attaque». Resolutionen rör också organiserandet av artillerimanskapets marsch från Riga, Narva, Reval och Pernau samt användningen av de artillerirekryter, som med major Appelman från Sverige skulle överföras till Östersjöprovinserna. Frågan om transport av artilleriammunition berörs också. De förslag Sjöblad gjort i sitt memorial bifalles, och som en följd avgår nu, den 24 juli, en rad order.¹⁵

Ståthållaren Strömfelt beordras ordna fartyg för sjötransport av artilleriet för attacken mot Pskov.¹⁶ Samma order avgår till överstelöjtnanten Zöge.¹⁷ Såväl Dahlbergh¹⁸ som Horn¹⁹ får order om det artilleri de skall avsända till Dorpat för den planerade attacken, samt om transport av materielen. Dahlbergh beordras bl. a. att till Dorpat sända blockvagnar för transport av 24-, 18- och 12-pundiga stycken, försedda med behöriga kedjor och anspann. Artilleriofficerare skall medfölja och ombesörja den vidare transporten. Till Axel Julius de la Gardie i Reval och överstelöjtnanten Schwengelen i Pernau avgår samtidigt order att låta artillerimanskap avmarschera till Dorpat enligt general-

¹⁴ KM till generalfältygmästaren Sjöblad RR 1701, 22/7.

¹⁵ KM:ts nådige resolution RR 1701, 24/7.

¹⁶ KM till Strömfelt RR 1701, 24/7.

¹⁷ KM till överstelöjtnant Zöge RR 1701, 24/7.

¹⁸ KM till Erik Dahlbergh RR 1701, 24/7.

¹⁹ KM till gen.maj. Horn RR 1701, 24/7.

fälttygmästaren Sjöblads specifikation av den 11 maj.²⁰ Några dagar senare beviljas en anhållan från Sjöblad om ytterligare blockvagnar och samtidigt ges order om transport av bly från Kokenhusen till Dorpat.²¹

Omfattande förberedelser gjordes alltså för anfallet mot Pskov i enlighet med de ursprungliga fälttågsplanerna. Det är evident, att uppfattningen av Dünaövergången som ett planerat förintelseslag, vars uteblivande avgörande påverkat utformningen av fälttågets fortsättning och lett till att tanken på ett anfall mot Pskov övergavs, inte längre kan upprätthållas. Hur har då denna allmänt spridda uppfattning vunnit insteg?

II

I sin skildring av det stora nordiska kriget diskuterar F. F. Carlson läget efter Karl XII:s övergång av Düna: »Nu hade tiden varit inne för honom att verkställa senare delen av sin ovan omtalade plan. Kokenhusen och Kobron hade fallit: man kunde med säkerhet förutse, att Dünamünde icke längre skulle kunna hålla sig. Kurland var i svenskarnas våld. Då hade varit tid att vända sig mot Ryssland och angripa Pleskow. Men ännu märktes ingen tanke härpå . . . Det var som när ett skepp står stilla för stridiga vindar.»¹ ». . . Förlikning med konungen i Polen och ett kraftigt fälttåg mot Ryssland för att nedslå czarens hämdplaner i deras begynnelse syntes vara allt vad som ännu fattades för att fredens välsignelser åter skulle bli tillgängliga för Sverige.»² Intet av detta sker emellertid. Fylld av »segrarens självkänsla» och med »allt högre tanke om sina vapens oemotståndlighet» slår Karl XII in på en annan väg. Genom att blanda

²⁰ KM till A. J. de la Gardie RR 1701, 24/7. Till överstelöjtnant Schwengelen s. d. ibid.

²¹ KM:ts resolution RR 1701, 31/7.

¹ F. F. CARLSON, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VI, s. 463.

² a. a. VII, s. 1.

sig i och utnyttja de inre partimotsättningarna i Polen vill han nå sitt mål att detronisera August II. I ultimativ form krävde han av polska republiken Augusts avsättande. I annat fall förbehöll han sig rätten att med sin armé gå in i Polen. Det är detta »hastigt fattade och så ödesdigra beslut», som ger händelserna en ny vändning, ett fundamentalt missgrepp av Karl XII.³

1902 kom så Harald Hjärnes ryktbara bok »Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703», med dess genomgripande omvärdering av Karl XII i positiv riktning, inte minst i förhållande till den av F. F. Carlson företrädda uppfattningen. Hjärne hävdar med stor skärpa, att Karl XII:s beslut att fortsätta fälttåget mot August II i stället för att fullfölja den ursprungliga planen på ett anfall mot Ryssland helt är betingat av militära och realpolitiska skäl. Anfallet mot Ryssland kunde också endast genomföras »om konungen lyckades tillintetgöra den saxiska hären». ⁴ Nu blev sachsarna visserligen »taktiskt slagna» vid Düna, men »den svenska härledningens strategiska syfte uppnåddes ej». Karl XII kunde då inte tåga mot Pskov utan att blottställa sig för ett anfall i ryggen.⁵ Här möter vi den tes, som sedan upptages och utvecklas t. ex. i Generalstabsverket »Karl XII på slagfältet» och annan senare litteratur.⁶ Det rör sig alltså ursprungligen om en skrivbordskonstruktion av Hjärne avsedd att gendriva F. F. Carlsons kritiska syn på Karl XII:s beslut att gå mot August i stället för tsar Peter efter Dünaövergången. Det är möjligt att Hjärne även påverkats av den militärstrategiska doktrin, som utformats i Tyskland efter Clausewitz och som blivit rådande också i Sverige. Dess starka inverkan på krigshistorikerna här kan lättast avläsas i det stora generalstabsverket om Karl XII på slagfältet. Uppfattningen att militära operationer

³ Ibid. s. 2 ff.

⁴ H. HJÄRNE, Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703. Samlade skrifter I (1932) s. 219.

⁵ Ibid. s. 222 f.

⁶ Jfr ovan s. 299 f., not 6.

syftade till att nå ett avgörande genom förintelseslag projicierades bakåt också på äldre tiders förhållanden. Samma sak kan iakttagas i Delbrücks arbeten.

III

Det kan här vara lämpligt att beröra frågan om vad operation öst, anfallet mot Ryssland i riktning Pskov, avsåg. Olika meningar har gjort sig gällande i litteraturen, och de uppfattningar som framförts sammanhänger vanligen med den allmänna bedömningen av Karl XII:s politik i detta avgörande skede. De forskare, som starkast kritiserat kungens beslut att överge planerna på ett anfall mot ryssarna och i stället efter Dünaövergången och ockupationen av Kurland fortsätta fälttåget mot August II in på polskt område, är böjda att uppfatta den övergivna anfallsplanen som syftande till ett huvudanfall mot Ryssland, eller en inledning till ett sådant, med målet att framtvunga fred med tsar Peter. Så menar t. ex. F. F. Carlson¹ och Munthe.² Hjärne är emellertid närmast av den uppfattningen, att det planerade fälttåget mot Ryssland var en sekundäraktion med begränsat syfte, vars utförande dessutom som nämnts helt var beroende av om Dünaoperationen ledde till ett förintande av de sachsiska stridskrafterna. Något huvudanfall mot Ryssland kunde det knappast vara tal om bl. a. av det skälet, att Östersjöprovinserna var för utblottade för att kunna tjäna som bas för ett sådant vittsyftande företag.³ Liknande synpunkter möter vi hos Uddgren⁴, Backman⁵ och i Generalstabens framställning.⁶ I åtskilliga fall har emellertid de historiker, som sysslat med 1701

¹ F. F. CARLSON, VII s. 1 f.

² MUNTHE, s. 80 f.

³ HJÄRNE, s. 219 f., 224 f.

⁴ UDDGREN, s. 220 f.

⁵ KFÄ 1927, s. 107 ff.

⁶ GENERALSTABEN, II s. 401 ff.

års händelser, undvikit att uttala någon mening om karaktären av det planerade anfallet mot Ryssland och dess syfte.⁷

Källmaterialet lämnar få direkta hållpunkter för en bedömning av vad det inhiberade anfallet mot Pskov ytterst syftat till. Stuart anger de omedelbara målen: Erövringen av Pskov och besättande av de orter som behövdes som skydd för de vinterkvarter »som i Plescows och Augdowas vojvodskaper kunna formeras». Om de ytterligare planer för besättandet t. ex. av Novgorod, som Munthe diskuterar⁸, vet vi ingenting, inte heller om ett fortsatt avgörande fälttåg mot Ryssland. En analys av hela fälttågsplanen från våren 1701 och av dess utförande talar emellertid emot antagandet, att målet för operationerna var ett avgörande huvudanfall mot Ryssland. Som visats i det föregående avsåg fälttågsplanens förra del inte ett slutligt avgörande mot August II utan ett temporärt säkrande av Dünalinjen. Karl XII såg kung August som huvudmotståndaren. Det planerade fälttåget mot Ryssland skulle ha blivit ett höstfälttåg. Ingenting tyder på att Karl XII räknade med att genom det eller en fortsättning därav nå en slutlig uppgörelse med tsar Peter. Om vi ser planen på anfallet mot Pskov i sitt naturliga sammanhang, som ett led i hela den uppgjorda operationsplanen, förefaller följande tolkning vara den närmast till hands liggande.

Operation öst är till sin karaktär inte skild från Dünaoperationen. Den senare avsåg att likvidera hotet mot Riga, driva undan sachsarna och säkra Dünalinjen. Därmed var en utgångspunkt skapad för fortsatta operationer. Men om Karl XII hade för avsikt att gå vidare mot August för att nå ett avgörande mot denne, stod Östersjöprovinserna inför det ständiga hotet att förhärjas av ryska styrkor. Den viktigaste basen för dessa ryska anfallsföretag var Pskov. En svensk erövring av denna operationsfästning skulle förlama eller i alla händelser i utomordentligt

⁷ VON ROSEN t. ex. talar endast om att »en kraftig offensiv» skulle riktas mot Ryssland, a. a. s. 10.

⁸ MUNTHE, s. 80 f.

hög grad försvåra de ryska möjligheterna att rikta anfall mot Estland och Livland. På samma sätt ingick f. ö. också i planerna att förstöra de mindre, befästa orter av typen Gdov och Petschorry, som var utgångspunkt för ryska härjningståg och anfallsföretag av mera begränsad omfattning. Genom att erövra den ryska operationsbasen Pskov och besätta eller förstöra andra ryska anfallsbaser skulle man avgörande minska hotet mot Östersjöprovinserna, vartill också bidrog, att den nya linjen skulle vara mera lättförsvarad än den gamla gränsen.

Sedd på detta sätt framstår fälttågsplanens andra del också den som en säkringsaktion avsedd att temporärt avlägsna ett hot mot de svenska östersjöprovinserna. Årets fälttågsplaner syftade alltså inte till ett avgörande, utan till att skapa utgångsläget för en slutlig lösning av konflikten med August. Dünaoperationen skapar ett sådant utgångsläge men har begränsat syfte: lösörandet av Riga, säkrandet av Dünalinjen, besättandet av Kurland. Innan det avgörande fälttåget kan inledas, måste läget för basområdet i Estland och Livland säkras genom ett fälttåg med syftet bl. a. att erövra Pskov. Först därefter kan den inledda offensiven mot sachsarna fortsättas.

IV

Varför följdes då inte denna fälttågsplan och när fattades beslutet att överge den? Vi kommer nu till den fråga, som hela tiden varit med i resonemanget och som av de flesta forskare efter Hjärne besvarats med att det ryska fälttågets inställande är en naturlig följd av det strategiska misslyckandet att krossa sachsarna i samband med Dünaövergången. Denna lösning har här avvisats. Var skall vi då söka svaret?

Som tidigare nämnts fasthölls planerna på fälttåget mot Ryssland ännu en tid efter Dünaövergången. Ännu vid månadsskiftet juli–augusti tyder ingenting på att planerna ändrats. Ända till de

första dagarna i september förefaller *möjligheten* av ett sådant fälttåg ha hållits öppen,¹ men vid mitten av september har planen definitivt avskrivits. Det vill dock synas, som om omsvängningen inträffat redan betydligt tidigare, en förändring, där fälttåget visserligen blir en möjlighet, som man fortfarande håller öppen, men inte längre en operationsplan, som man på allvar räknar med eller är fast besluten att följa.

Omedelbart efter Dünaövergången drar Karl XII med armén längs Dünas södra strand i riktning mot Kokenhusen för att erövra detta fäste. Den 15 juli får man emellertid underrättelse, att sachsarna lämnat Kokenhusen efter att ha sprängt befästningsanläggningarna. Karl XII ändrar då marschriktning, och den 26 juli förlägges armén vid fästningen Bauske, som redan tidigare besatts av ett datechement under Meijerfeldt. Här förblir armén ända till den 11 augusti.

Det svenska högkvarteret synes ganska länge ha svävat i ovisshet om vart Steinau fört den sachsiska armén, men i slutet av månaden får man klart besked att sachsarna dragit sig ur Kurland i första hand till Kovno. Under tiden fortskrider den svenska ockupationen av Kurland. Något motstånd möter inte. Den 11 augusti bryter Karl XII upp med armén från Bauske. I ett tidigare nämnt brev av Dahlbergh av föregående dag² talar generalguvernören om att sedan nu sachsarna med hela sin armé lämnat Kurland och genom Preussen drager sig åt Sachsen, så ämnar Karl XII med det snaraste med hela sin armé gå in i Ryssland. Så sker emellertid inte. I stället går kungen åt väster över bl. a. Schorstein, Hofzumberger, Doblen, Frauenberg och Schründen. I början av september förlägges armén i trakten av Libau och högkvarteret inrättas i Grobin. Uppenbarligen inne-

¹ Den 3 september erhöll Dahlbergh åter order om att tillse, att det ordnades för nattkvarter för armén längs marschrouten Riga till Dorpat och Neuhusen, för den händelse armén skulle gå den vägen. VON ROSEN, I s. 14, F. F. CARLSON, VII s. 3.

² Jfr ovan s. 302.

bär inriktningen av fälttåget efter uppbrottet från Bauske, att den ursprungliga tanken på ett anfall mot Pskov avskrivits eller skjutits på framtiden.

Samtidigt vidtas en rad andra åtgärder, som visar, att planerna ändrats. När underrättelse inlöper, att fienden står i begrepp att gå till anfall i »Est-, Liv- och Ingermanland medan vi med vår armé äre stadde här i Churland, till att fortsätta vår segersamme vapen emot Konungen i Polen», så medför detta inte, att armén »reverterar» och går mot norr, som ursprungligen planerats. I stället avgår order att lantmilisen skall uppbådas. Dahlbergh får order att samarbeta med Schlippenbach.³ Också för Estlands försvar skall man lita till de där förlagda styrkorna, förstärkta med lantuppbådet. Att detta i realiteten innebär, att man knappast längre räknar med anfallet mot Pskov, framgår av ordern, att uppbådet skall försörjas ur de magasin, som upprättats för armén.⁴

I samma riktning pekar en del andra vid mitten av augusti fattade beslut. Det har i det föregående visats, hur ännu i slutet av juli en mängd åtgärder beordrades för att i Dorpat dra samman artilleri, ammunition och artillerimanskap och ordnades för transportmöjligheter för artilleriet, allt för den planerade attacken mot Pskov. Den 12 augusti får Axel Julius de la Gardie emellertid besked om att han t. v. hos sig kan behålla det artillerimanskap, som han tidigare beordrats sända till Dorpat. De 150 artillerihästar som han också samlat i Reval, behöver han inte heller sända, utan kan t. v. återställa dem till sina ägare, tills de åter begäres av artilleriet.⁵ I stället ser vi hur vid mitten av månaden ansträngningarna i fråga om artilleriets förstärkning inriktas på baserna i Kurland. Den 23 juli hade generalmajoren Carl Mörner, som besatt Mitau, fått order att sända en del där på-

³ KM till Erik Dahlbergh RR 1701, 8/8. S. d. till gen.maj. Horn och Axel de la Gardie, *ibid.*

⁴ KM till Axel de la Gardie RR 1701, 12/8.

⁵ *Ibid.*

träffade artilleripjäser till Riga.⁶ Nu ges den 19 order om att artilleriet i Mitau och Libau skall förstärkas från Riga. Samtidigt sändes artillerimanskap från fältstaten till dessa orter.⁷ Dahlbergh skall sända så mycket manskap han kan avvara till Seelburg, Libau och Mitau. De luckor som därigenom uppstår får han fylla från de övriga fästningarna i sitt generalguvernement eller också från de med Appelman från Sverige anländande artillerikryterna. Samtidigt skall han från Riga leverera ammunition till artilleriet i Kurland.⁸ Det kan slås fast, att den tidigare inledda uppladdningen för angreppet mot Pskov har avbrutits och ersatts av en koncentrerings mot söder.

Den i det föregående nämnda ordern till Dahlbergh av den 3 september, som f. ö. är ett svar på en hänvändelse från generalguvernören, angående ordern att iordningställa nattkvarter längs en marschväg från Riga till Dorpat och Neuhusen, verkar vara ett tecken på att tanken på det tidigare planerade fältttåget inte definitivt övergivits.⁹ Men mycket talar för att denna order sammanhänger med det överhängande anfallshotet från den ryska armé, som under Scheremetjev dragits samman i Pskov. Sedan Schlippenbach emellertid i början av september med sin armékår vid Rauge vunnit en klar seger över den numerärt starkt överlägsne fienden, upphör alla spår av att ett fältttåg mot Ryssland var en realitet, som man räknade med. Vid samma tid inleder Karl XII också de aktioner, som leder till den senare inmarschen i Samogitien.

Starka skäl talar alltså för att det är under de två veckor armén står i Bauske, som den ursprungliga fältttågsplanen ändras, anfallet på Ryssland uppskjutes – eller avskrivs – för att ett stycke in i september helt vara avfört från de aktuella operationsplanerna. Är det då möjligt att komma åt de faktorer, som

⁶ KM till Carl Mörner, RR 1701, 23/7.

⁷ KM:ts resolution på generalfälttygmästaren Sjöblads memorial RR 1701, 19/8.

⁸ KM till Erik Dahlbergh s. d., *ibid.*

⁹ Jfr ovan s. 309.

har betingat denna omläggning av planerna? Ett försök skall här göras att peka på en tänkbar lösning.

V

Utgångspunkten blir, att en plausibel förklaring bör sökas i en förändring av läget, som inte kunnat förutses vid uppgörandet av fälttågsplanerna. Om vi ser på situationen på den ryska sidan finner vi, att det redan våren 1701 var klart, att medan en mindre styrka var förlagd till Novgorod, fanns den ryska huvudarmén, uppgående till över 30.000 man, i Pskovområdet med starka garnisoner bl. a. i de framskjutna befästningarna Gdov (Augdowa) och Petschory. En rysk hjälpkår på omkring 13.000 man hade förenats med den sachsiska armén. Den kom aldrig i strid i samband med den svenska arméns övergång av Düna, och då sachsarna drog hem, återgick den ryska avdelningen till huvudarmén. Den ryska armén var ännu inte färdigorganiserad och kunde inte gå i fält förrän mot slutet av sommaren. De uppgifter som givits de svenska styrkorna under Horn och Cronhiort var väsentligen av defensiv karaktär, närmast avsedda att förhindra en rysk offensiv över gränsen. Huvudplanens senare del, anfallet mot Pskov, förefaller att ha varit avsett att kunna utlösas som motaktion mot en rysk storoffensiv av Pskovarmén. Att en sådan skulle komma stod klart. Den kom emellertid först i september, och då lyckades i offensivens inledande skede Schlippenbach med sina styrkor trots ryssarnas numerära överlägsenhet tillfoga dem ett så kännbart nederlag vid Rauge, att de gick tillbaka över gränsen. Nya anfall var givetvis att vänta, men Karl XII nöjde sig med att skicka några regementen som förstärkning till Schlippenbach jämte en del manskap från garnisoner i Livland, främst från Riga. Därjämte påskyndades organisationen av den uppbådade lantmilisen. För den här aktuella problemställningen är närmast att notera två av de nämnda faktorerna: tidpunkten för det ryska anfallet, som alltså kom senare

än väntat, samt Schlippenbachs framgångsrika avvärjningskamp vid Rauge. Har då dessa faktorer orsakat omläggningen av operationsplanen? Att de spelat en avgörande roll är osannolikt. Hotet mot Östersjöprovinserna påverkades givetvis inte av att det ryska anfallet försenades. Vid uppbrottet från Bauske den 11 augusti var hotet från den ryska Pskovarmén inte mindre än vid fälttågsplanens uppgörande i maj. Schlippenbachs seger i början av september kan ha bidragit till att skapa föreställningen om att det ryska hotet inte var allvarligare än att det kunde lösas genom lantmilisens uppbådande och med en förstärkning av Schlippenbachs styrkor. Men å andra sidan hade det ryska nederlaget på intet sätt påverkat styrkeförhållandet. Den ryska armén stod rustad att med 30.000–40.000 man eller mer bryta in över gränsen.¹ Läget på den ryska sidan hade inte undergått en sådan förändring, som kan förklara övergivandet av den ursprungliga fälttågsplanen. Hur var situationen på den polska sidan?

Eftersom operationsplanerna här förlöpt planenligt och under inga förhållanden krävt större kraftinsats än man kunnat förutse, är det rimligt att söka orsakerna till att den uppgjorda planen övergavs i förhållanden, som inte direkt sammanhänger med de aktuella militära operationerna. Visserligen kan man peka på faktorer av betydelse, t. ex. arméns ur försörjningssynpunkt otillfredsställande situation i början av augusti. Tillgången på proviant i Estland och Livland var långtifrån god, medan möjligheterna för truppernas försörjning tedde sig något bättre i Kurland och framför allt på polskt område. Sådana skäl får naturligtvis inte lämnas åsido, men kan i detta sammanhang knappast ha varit mer än sekundära, eftersom de på det hela taget måste ha kunnat överblickas redan i början av sommaren, och i alla händelser inte ensamma kan ha fällt utslaget. Återstår då att

¹ Den 16/9 rapporterar Schlippenbach, att tsar Peter vid Pskov och Petschory har 30.000 man under Scheremetjev.

söka en förklaring i en förändring i läget, eller snarare en rubbning av de förutsättningar, på vilka fälttågsplanen baserats.

De första dagarna av augusti hade den svenska krigsledningen klart för sig, att Steinau med de sachsiska trupperna fortsatt från Kovno och gått i kvarter vid Danzig och i Marienburg. Där skulle de visserligen relativt lätt kunna dra till sig förstärkningar från Sachsen och tämligen snabbt genom Ostpreussen återvända till den kurländska krigsskådeplatsen. Men jämfört med vad man kunnat räkna med vid uppgörandet av fälttågsplanerna på våren kan den militära utvecklingen i detta avseende inte tänkas ha inneburit något, som motiverade ett frångående av den ursprungliga operationsplanen.

Av betydelse i detta sammanhang blir då att undersöka, om lösningen är att finna i en förändring i den svenska krigsledningens bedömning av August II:s ställning av sådant slag, att den direkt kunde influera krigföringen. Den enda väg som står öppen för att klarlägga den uppfattning i detta avseende, som hör till förutsättningarna för den uppgjorda fälttågsplanen, är att undersöka de informationer, som ingått till högkvarteret och vilka måste ha bildat den grundval, på vilken man byggde sina planer. Sedan får vi jämföra den bild dessa informationer kan ge med motsvarande situation vid den tidpunkt, då Pskovaktionen sköts åt sidan. Det innebär bl. a., att vi måste beröra Karl XII:s inställning till August II och hans omstridda krav på den polske konungens avsättning.

VI

Detronisationstankens tillkomsthistoria har behandlats av bl. a. Brulin¹, Backman², Sven Olsson³ och Jonasson. Den sistnämnde har satt in frågan i det sammanhang han framför allt

¹ H. BRULIN, Sverige och Frankrike under nordiska kriget och spanska successionskrisen åren 1700–1701 (1905), s. 199 ff.

² S. BACKMAN, a. a. KFA 1947 s. 92 ff.

³ S. OLSSON, Olof Hermelin (1953), s. 181 ff.

inriktat sig på att utreda, nämligen motsättningarna mellan Karl XII och hans rådgivare. Jonasson anser sig kunna konstatera, att Karl XII:s beslut att avsätta August fattats kort efter slaget vid Narva, att denna politik stod i skarp motsats till den som förordats av rådgivarna såväl i fältkansliet som i hemmakansliet, samt att den saknade varje realpolitisk motivering.⁴ Denna sistnämnda fråga, som spelat en framträdande roll i den tidigare debatten alltifrån F. F. Carlsons förkastelsedom över detronisationspolitiken, och där sedan framför allt Backman i sin undersökning velat uppträda till dess försvar, skall inte diskuteras här. Det är dock motiverat att något beröra Karl XII:s relationer till Jacob Sobieski, en av högkvarterets viktigaste informationskällor rörande läget i Polen. Men det väsentliga för den här aktuella problemställningen är vilka informationer om August II:s styrka och ställning i Polen, som ingick till svenska högkvarteret våren 1701, och alltså bildade den grund, på vilken fälttågsplanen uppgjordes.

Jacob Sobieski, äldste son till Johan Sobieski, har enligt bl. a. Backman spelat en inte oväsentlig roll för utformningen av Karl XII:s polska politik under krigets första år. Detta har bestritts av Jonasson, som menar, att den polske prinsen inte intresserade Karl XII och varit utan betydelse för dennes politik. Hur därmed verkligen förhållit sig är svårt att avgöra, liksom så mycket annat när det gäller motiven för Karls XII:s politik, men Jonassons argumentering är på denna punkt inte övertygande.

I ett brev den 29 augusti 1700 skriver kanslipresidenten Bengt Oxenstierna till K. M:t och redogör för sina försök att genom kontakter med Jakob Sobieski stimulera denne till opposition mot August för att försvaga den senares ställning. Jacob hade vänt sig såväl till den svenske residenten Wachschrager som i brev till Bengt Oxenstierna och klagat över August och erbjudit den svenske kungen sina tjänster.⁵ Av ett brev från Rhenskiöld

⁴ G. JONASSON, a. a. (1960) s. 229 ff.

⁵ Jfr JONASSON, s. 238 ff.

till Oxenstierna av den 10 september framgår, att Karl XII vid denna tidpunkt inte fäste större avseende vid hänvändelsen. Svaret blev dilatoriskt, en hänvisning till tidigare tillmötesgående svar på prinsens erbjudande av sina tjänster. Genom Wachsclager sänder så prinsen ett nytt brev, denna gången direkt till Karl XII, daterat den 1 oktober, följt av ett liknande av den 20 november. Här framlägges bittra anklagelser mot August II, som genom sin politik hotar Polens frihet och som söker störta prinsen och hela hans familj i fördärvet. Karl XII anropas om skydd, inte minst för Sobieskis gods i Litauen, och bönfalles om att tillgodose prinsens intressen i freden, där han borde få gottgörelse. Prinsens framställning stödes av kanslikollegium och även av Åkerhielm personligen. Man fann här ett lämpligt tillfälle att utnyttja en polsk opinion mot August II. På dessa brev från Jacob Sobieski avger nu K. M:t den 8 januari 1701 ett klart tillmötesgående svar. Dess tillkomst är av intresse.

För att belysa motsättningen mellan Karl XII och hans rådgivare hösten 1700 och våren 1701 har Jonasson bl. a. dragit fram två tidigare obeaktade brev bland de kungliga koncepten. Det ena brevet är ställt till kardinalprimas i Polen, det andra till de polska ständerna.⁶ De båda breven hör emellertid samman med ännu ett annat, nämligen just ovannämnda brev av den 8 januari 1701 från Karl XII till Jakob Sobieski. Detta brev känner Jonasson i form av en kopia bifogad en skrivelse från K. M:t till kanslikollegium den 8 januari 1701, och hävdar, att brevet inte finns bevarat i annan form.⁷ Detta är ett misstag. Det latinska översättningskonceptet till detta brev till Jacob Sobieski finns på samma ställe som de båda i det föregående nämnda breven till kardinalprimas och polska ständerna, och hör nära samman med dem. Dessa tre skrivelser har uppenbarligen tillkommit i ett sammanhang. Detta framgår evident av att bland dessa koncept

⁶ JONASSON uppger felaktigt adressaterna till i ena fallet kardinalprimas, i det andra kardinalprimas och polska republiken, a. a. s. 237.

⁷ JONASSON, s. 240.

också finns konceptet till det nyssnämnda brevet från K. M:t till kanslikollegium av den 8 januari. I sin ursprungliga form har detta haft karaktären av ett följebrev till alla tre breven. Då Karl XII emellertid motsatte sig avsändandet av alla utom det till Jacob Sobieski, har skrivelsen ändrats i enlighet härmed.⁸

Innehållet i brevet till de polska ständerna går ut på att framställa August II:s opålitlighet, skändlighet och allmänt förrådiska beteende. Hela tiden betonas, att han handlat utan polska republikens vetskap och mot dess vilja och sanna intresse. Värt att notera är, att detronisationsfrågan ganska klart får framskymta. Ingen med kännedom om Polens lag och författning kunde anse det förkastligt, om polackerna skulle finna denne konung ovärdig sin tron, heter det.⁹

Vem ligger bakom innehållet i detta brev? Jonasson menar, att det är Samuel Åkerhielm. Det enda positiva beviset härför är den överensstämmelse Jonasson finner mellan ett förslag till svar från Piper till franske ambassadören Guiscard, som Åkerhielm uppgjort och som föredrogs för Karl XII i Lais den 29 december 1700.¹⁰ Emellertid saknas stöd för ett sådant antagande. Inga källuppgifter tyder på att Åkerhielm haft med tillkomsten av breven från början av januari att göra. Och överensstämmelsen med förslaget till Guiscard, t. ex. den gemensamma antydning om August II:s avsättning, rör i själva verket inte den av Åkerhielm koncipierade texten utan Pipers egenhändiga kommentarer, skrivna i marginalen inför föredragningen för Karl XII.¹¹ Kort

⁸ Koncept i utrikes ärenden, januari 1701.

⁹ Jfr JONASSON, s. 237 f.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Förslaget till svar till Guiscard finns i Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser 90. Betänkandet är försett med påteckningen »Upläsit för K. M:t på lägret 29 decemb. 1700, men wille KM till dess expedition intet samtycka». Konceptet är utskrivet av Josias Cederhielm och är försett med tre serier egenhändiga kommentarer av Piper. Brulin, som dragit fram förslaget, anser, att Piper är dess författare (Brulin s. 156 ff.). Jonasson har emellertid dragit fram ett brev från Åkerhielm till Piper av den 25/12 1700 (Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser vol. 104) som ger vid handen, att förslaget emanerar

efter denna föredragning har alltså de tre breven, till Jacob Sobieski, kardinalprimas och polska ständerna, tillkommit. Närmast till hands ligger antagandet, att Piper är ansvarig för dem.

Brevet till Jacob Sobieski av den 8 januari 1701 är tillmötesgående. Nu tycks emellertid Jonasson fästa mera avseende vid det av Rhenskiöld förmedlade svaret från början av september.¹²

Detta saknar dock större intresse, eftersom det är segern vid Narva, som bildar utgångspunkten för den följande politiken, och det är inte rimligt att dra några slutsatser av en i ett helt annat läge redovisad hållning. I januari 1701 aktiveras prinsen för kamp mot August och utlovas att han skall inneslutas i framtida traktater och erhålla ersättning för lidna oförrätter.

Hösten 1701 intensifieras förbindelserna mellan Jacob Sobieski och det svenska fältkansliet, men under våren har den viktigaste rollen som rapportör rörande förhållandena i Polen av allt att döma spelats av den svenske residenten Wachschrager. Denne skriver under tiden januari–april ett tjugotal brev till K. M:t och dessutom ett mindre antal till kansliet. Givetvis har Karl XII och dennes rådgivare i fältkansliet inte varit uteslutande hänvisade till denna information, men någon likvärdig har inte funnits, och det är rimligt, att den måste varit förstahandskällan för den bild av läget i Polen, som man kunde göra sig i svenska högkvarteret i maj 1701, dvs. vid den tidpunkt, då sommarens fälttågsplan fick sin slutliga utformning. Wachschrager befann sig i början av januari i Warszawa, men begav sig före månadens slut till Breslau, varifrån han i fortsättningen sänder sina rapporter. Han hade hela tiden nära kontakt med de oppositionella kretsarna i Polen.

I sina rapporter från januari och februari skildrar Wachschrager, hur missnöjet med Augusts krigspolitik griper omkring sig.

från den förre (JONASSON, s. 191). Inget skäl finns emellertid att anta, att denne också skulle ligga bakom de av Piper i marginalen och efter texten skrivna kommentarerna.

¹² Jfr ovan s. 315 f.

Inte minst var förbundet med Ryssland impopulärt. Bland de missnöjda befann sig åtskilliga senatorer, med kardinalprimas Michael Radziejowski, kronstorhetmanen Stanislaw Jablonowski och kronskattmästaren Rafael Leszczynski i spetsen.¹³ Samtidigt hade August II svåra penningbekymmer; hären uppges inte fått sold på 22 månader. Inbördesstriderna i Litauen vållar också kungen svåra bekymmer, och Sapiehasläkten arbetar på att skapa en opposition mot August och dennes politik. Till de missnöjda hörde också kronunderfältherren Potocki, som f. ö. var designerad till den gamle Jablonowskis efterträdare.

Den 5 och 19 februari berättar Wachschrager, att prins Jacob Sobieski i sällskap med Potocki befinner sig i Breslau och med Wachschrager talat om »de favorable coniuncturer» att bli av med August som kung, om det stora missnöjet med August och om den konfederation mot denne, som planeras. Den senare hade erbjudit sig att använda sitt inflytande för att förmå tartarerna att gå i tjänst hos Karl XII.¹⁴ I mars berättar den svenske ministern om oppositionen i Storpolen, hur den börjar ta fastare form, och om kardinalprimas' positiva inställning till Karl XII och Sverige. Läget mellan kardinalprimas och August är mycket spänt, inte minst för att den senare söker skjuta på den riksdag, vars inkallande oppositionen framtvingat, och vid vilken man planerade att tvinga kungen att dra bort sina sachsiska trupper från polskt område.¹⁵

I maj mottar Karl XII tre skrivelser från Wachschrager. De är daterade den 19, 20 respektive 27 april och ankommer till det svenska högkvarteret i Lais den 6, 12 respektive 27 maj. Den bild av Augusts ställning i Polen som där utmålas är mycket uppmuntrande ur svensk synpunkt. Antalet »malcontenta» uppges vara mycket stort. Dit hör de klokaste och redligaste

¹³ Wachschrager till KM 19 och 29 januari, 5, 12, 19 och 23 februari 1701. Polonica, Vol. 110. Jfr BACKMAN, 1947 s. 98 ff.

¹⁴ Wachschrager till KM 5/2 och 19/2 1701. Polonica.

¹⁵ Wachschrager till KM 6/3 och 23/3 1701. Ibid.

patrioterna i landet. En konfederation planeras, och inblandade häri är såväl storfältherren som underfältherren.¹⁶ Augusts framfart i Samogitien mot oppositionella element, varvid varken kyrkor eller kloster skonats, hade lett till att biskopen i provinsen där sökt få kardinalprimas att utfärda en bannbulla mot kungen.¹⁷ Det mest sensationella var Wachschrägers uppgift, att kardinalprimas och den prosvenska falangen inom adeln fattat beslut att genomdriva Augusts avsättning, och som efterträdare tänkte sig Jacob Sobieski.¹⁸

Också med kanslikollegium står Wachschräger som nämns i kontakt, och i början av maj vänder sig kanslikollegium till Karl XII med förslag rörande den polska politikens utformning i det rådande läget. Huvudlinjen där var att söka få till stånd ett närmande till den polska republiken i samband med den instundande riksdagen. Karl XII borde skriva till republiken och föreslå samarbete med det gemensamma målet för ögonen, att bevara freden mellan Sverige och republiken. Gemensamt skulle man tvinga August att lämna tillbaka alla sina erövringar och dra sina trupper ur Polen. De båda rikena, Sverige och polska republiken, skulle sedan gemensamt kunna avge en deklaration om freden i Oliva som grundvalen för förhållandet mellan de båda länderna. En sådan framstöt från Karl XII skulle kanske inte leda till fred på grund av Augusts motstånd, men den skulle klart demonstrera den svenske kungens fredsvilja och därigenom stödja oppositionen mot August i Polen.¹⁹

På detta svarar Karl XII den 28 maj. Han förkastar den försiktigare linje med trevarna till närmande till polska republiken, som kanslikollegium varit inne på, och slår fast en fränare politik. Det vore bättre om republiken underrättades om att »så

¹⁶ Wachschräger till KM 19/4 1701, *ibid.*

¹⁷ Wachschräger till KM 20/4 1701, *ibid.* Jfr BACKMAN, KFA 1947.

¹⁸ Wachschräger till KM 27/4 1701, *ibid.* Jfr BACKMAN, a. a.

¹⁹ Kanslikollegium till KM 7/5 1701. Även som »Några momenta som emot kungen av Polen kunna anbringas hos polniska republiken» approberade i rådet 7/5 1701. Betänkanden i utrikesärenden.

framt hon skulle vilja göra sig av med nu varande deras konung, så vele Vi henne därtill vara behjälplige».²⁰ Denna skrivelse, där kungen för första gången klart utformar den politik mot August och polska republiken, som han i fortsättningen skulle hålla fast vid, tillkommer vid en tidpunkt, då fälttågsplanen för årets militära operationer slutgiltigt har fastställts. Underlaget för denna blir uppfattningen, att August II:s ställning i Polen var mycket svag, undergrävd av en utbredd och mäktig opposition, och att följaktligen hans styrka för den närmaste tiden var nedsatt och de resurser han kunde mobilisera begränsade.

Vi återvänder så till frågan, vad som kan ha föranlett den senare ändringen av fälttågsplanerna. Som jag sökt påvisa i det föregående inträffar denna ändring sannolikt under den tid Karl XII med armén står i Bauske och troligen i början av augusti. Ännu omkring månadsskiftet har planen på ett fälttåg mot Pskov varit aktuell. Från Bauske ställer emellertid Karl XII alltså marschen åt väster. Fälttåget mot Ryssland har då avskrivits eller skjutits på framtiden. Vad inträffade då under uppehållet i Bauske, som kan ha föranlett ändringen av fälttågsplanerna?

Under vistelsen i Bauske mottar Karl XII två brev från Polen. Det första har som avsändare kardinalprimas Michael Radziejowski, det andra är å polska republikens vägnar undertecknat av några av de främsta statsämbetsmännen: övermarskalken Lubomirski och prokanslererna Tarlo och Pzhuka.²¹ Den riksdag, som skulle ha genomdrivit inskränkningar i August II:s makt och framtvingat en ändring av politiken mot Sverige, hade sprängts av Augusts anhängare. De brev som Karl XII nu fick motta framstod tydligt som resultat av den polske kungens aktivitet. Där sades klart ifrån, att polska republiken inte ansåg sig vara i krig med Sverige. Republiken och dess tillhörande områ-

²⁰ KM till kanslikollegium 28/5 1701. Jfr Kanslikoll. till KM 18/6 1701.

²¹ J. NORBERG, Carl XII:s historia, s. 169 ff. Avskrift i Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser, Vol. 104 (Piper).

den hade alltså inte något med kriget att göra, och Karl XII anmodades att inte oroa landet eller överskrida dess gränser. I det senare av de båda breven underströks denna begäran med ett knappast dolt hot: Om Karl XII inte respekterade detta krav, kunde polska republiken se sig nödsakad ompröva sin ställning. Breven ger en helt annan bild av läget i Polen och av August II:s ställning där, än den man kunnat göra sig på grundval av det två månader tidigare tillgängliga materialet, dvs. vid den tidpunkt då fälttågsplanerna uppgjordes. Bland de statsmän, som nu mer eller mindre framstod som om de gick Augusts ärenden, var landets kanske inflytelserikaste man, kardinalprimas, som tidigare betecknats som en varm svenskvän och som i slutet av maj påståtts planera Augusts avsättning. Vid denna tid, i slutet av juli, visste man i svenska högkvarteret, att Steinau med den sachsiska armén dragit sig tillbaka till Kovno. Samtidigt tycktes nu de polska magnaterna slå in på en linje, som skulle ge August stora fördelar och avgjort stärka hans ställning. Breven förefaller också av Karl XII ha uppfattats som en utmaning.

På det första av dem, kardinalprimas' skrivelse, anländ till svenska högkvarteret den 25 juli, svarar Karl XII med de bekanta breven till kardinalprimas respektive polska republiken den 30 juli, vari han öppet framför det omstridda detronisationskravet.²² Statsämbetsmännens brev besvarades den 10 augusti, alltså strax före uppbrottet från Bauske, av Piper med en hänvisning till Karl XII:s tidigare nämnda brev.²³ Karl XII accepterade tesen, att polska republiken inte befann sig i krig med Sverige, men förbehöll sig full handlingsfrihet att förfölja sin fiende August varhelst denne fanns, så mycket mer som denne för sin krigföring fått utnyttja republikens territorium. I stället borde republiken begagna tillfället att avsätta sin konung, som på så många sätt kränkt landets författning och vars politik stred mot dess intressen och var farlig för dess säkerhet. Karl XII begärde

²² Avskrifter bland Konzept i utrikes ärenden 1701. Jfr NORBERG, s. 171 ff.

²³ NORBERG, s. 175 ff.

snart svar och förbehöll sig att under tiden använda all sin makt mot sin fiende.

Karl XII hade besvarat de hänvändelser han fått från Polen med det nya läge de avslöjat med en skrivelse, som väl inte till formen men till innehållet kan sägas ha ultimativ form. Om han inte erhöll en förklaring att polackerna accepterade detronisationskravet, deklarerade han sig ha fria händer att invadera Polen. Genom det här öppet angivna krigsmålet, August II:s detronisation, inleder Karl XII en aktiv politik, där en fortsatt offensiv mot Polen och ett uppskjutande av fälttåget mot Pskov framstår som logiskt.

Något svar från Polen inkom inte under de följande veckorna. Från det svenska fältkansliet fastslås så väl i propagandaskrifter som officiella förklaringar den svenska ståndpunkten. Operationerna för Kurlands ockupation fortskrider. Tyngdpunkten förskjuts alltmer mot söder. Pskovoperationen avskrivs definitivt, vartill som tidigare sagts också kan ha bidragit det intryck Schlippenbachs seger över Scheremetjev gjort, samt problemen att försörja armén. Den 19 september riktas en ny skrivelse till kardinalprimas, innehållsmässigt i det hela identisk med den förra av den 30 juli.²⁴ Vid denna tidpunkt står det klart, att den svenska operationsriktningen kommer att bli sydlig och att inmarschen i Samogitien inte är avlägsen.

VII

Den polska politik som Karl XII på allvar inaugurerade under vistelsen i Bauske vållade stor oro inom kansliet, som gjorde vad man kunde för att hålla tillbaka kungen och få till stånd ett närmande till polska republiken. Å andra sidan var Karl XII under hela hösten utsatt för påverkan från andra håll. Jacob Sobieski t. ex. gav sitt helhjärtade stöd åt detronisationspolitiken. I augusti infinner sig ett personligt ombud för honom hos Karl

²⁴ Såväl svenskt som latinskt koncept i Koncept i utrikes ärenden 1701.

XII, adelsmannen Jan Jacob Kicki. Den 1 september föreslår Jacob Sobieski i ett brev till Cederhielm Karl XII att ta det viktiga steget att ta magnatsläkten Sapieha i sitt beskydd. Denna släkt låg i dödlig fiendskap med en annan stormannasläkt, Oginski, som hade August II på sin sida. Oginski hade övertaget och utsatte Sapiehas stora godsbesittningar i Litauen för härjningar. Karl XII får också en anhållan direkt från Sapieha om skydd och översten Alexander Hummerhielm sändes med en kavalleristyrka in i Samogitien med uppgift bl. a. att skydda Sapiehas gods. Därmed hade Karl XII direkt ingripit i polska republikens inre strider, men fullföljer egentligen endast den politik, som han inlett i Bauske. Ingripandet i striden mellan Sapieha och Oginski blir ju också utgångspunkten för den senare inmarschen med armén i Samogitien. Men givetvis är det endast en sekundäranledning, en förevändning.

Hjälpen åt Sapieha skulle bli inledningen till ett uppror mot August, förespeglade Sobieski, men förutsättningen var en aktiv intervention av Karl XII. Denna linje återkommer ständigt i prinsens talrika brev från slutet av 1701. »Om de litauiska trupperne bliva en eller två gånger uppkläppade, skulle det hava en god effekt», heter det, och om polackerna gäller, att »fruktan kan bringa dem till skälighet».¹ Temat varieras på olika sätt. Kardinalen vore nog välvillig, men ville inte företa sig något. Om Karl XII hade framgång, skulle kardinalen nog förmås att handla. Sobieski förklarar, att det bästa är »sig varken arresteras, eller bygga på polackernes vänskap eller frukta deras hotelser; vänskapen kommer av sig själv antingen av fruktan eller kärlek, och hotelser kunna intet verkställas».² Trots allt missnöje som fanns, skulle polackerna inte komma att företa sig något mot August utan att tvingas därtill av Karl XII.³ Detronisation kan bara ge-

¹ J. Sobieski till J. Cederhielm 5/12 1701. Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser, vol. 30.

² J. Sobieski till J. Cederhielm 22/12 1701, *ibid.*

³ J. Sobieski till J. Cederhielm 27/12 1701, *ibid.*

nomdrivas med tvång, och sådant måste användas nu. »Om H.K.M:t av Sverige vill vara säker på den polniska sidan, måste han nu profitera av sin avantage, och så fort han avancerar låta Litauiske och Polniska provincierne göra ed att de ej vilja sätta sig emot K.M:t utan abandonnera Konungen i Polen och välja sig en annan, och när H. M:t vore kommen till Warschau kunde Cardinal Primas lika som tvingas att välja en annan konung. Räddhugan lärer fullborda resten.»⁴

Onekligen föreligger en ganska överraskande överensstämmelse mellan den inställning vi möter i Sobieskis brev och den som Karl XII demonstrerar i sin politik. Vilken vikt den svenske kungen har fäst vid Jacob Sobieskis brev och propåer är vanskligt att avgöra. Jonasson hävdar, att den polske prinsen inte spelat någon som helst roll, att Karl XII inte fäst något avseende vid honom. Hans argument är emellertid som redan sagts inte bevisande, lika litet som Backmans för den motsatta uppfattningen. Ett av Jonassons argument har granskats i det föregående⁵, varför det kan vara motiverat att beröra ett annat, som dessutom är av intresse för att belysa läget vid tiden för den svenska inmarschen i Samogitien.

Ännu i slutet av november har Karl XII synbarligen varit beredd att hålla vägen öppen för en fredlig uppgörelse också med Oginskipartiet, Sapiehas motståndare. Läget kan belysas genom en analys av ett avsnitt i ett brevkoncept av Josias Cederhielm av den 25 november. Det rör sig om ett svar på en skrivelse från Jacob Sobieski av den 14 november, vari denne uttrycker farhågor för att detacherandet av svenska trupper i Samogitien för att skydda Sapiehas gods kunde vålla vissa svårigheter genom att Oginski blev oroad och man förlorade möjligheterna att vinna också dennes parti.⁶

⁴ J. Sobieski till J. Cederhielm 31/12 1701, *ibid.*

⁵ Jfr ovan s. 316 ff.

⁶ J. Sobieski till J. Cederhielm 14/11 1701. Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser, vol. 30 (Cederhielm). Jfr JONASSON, s. 232 ff. Brevet har ingående behandlats av Jonasson, som också avtryckt det. Konceptet är skrivet

På detta svarar Cederhielm, att Karl XII visserligen beviljat Sapieha några trupper som skydd för deras gods, men detta innebär inte, att man mot Oginski har »declarerat någon fiendskap». Skulle Oginski låta märka sig vara välsinnad, så kan han vara försäkrad av K. M:ts vänskap såväl som Sapieha. Piper låter detta avsnitt vara kvar, medan Karl XII själv stryker det och ersätter det med följande expressiva deklaration: »Vad Oginski vidkommer, så kan K. M:t honom för intet annat än för en illviljande anse och en upprorisk, som intet annat söker

av Cederhielm och sedan försett med ändringar, först av Piper och sedan av Karl XII. De tre versioner som på så sätt uppkommit har paralleltryckts av Jonasson (a. a. s. 267 ff.). En sådan parallellställning har, som Jonasson också påpekar, redan gjorts av Cederhielm själv, avsedd för Samuel Akerhielm (Jfr brev från S. Åkerhielm till J. Cederhielm 7/1 1702.) Jonasson har förbiset, att brevet till Jacob Sobieski går tillbaka på en skrivelse utställd en vecka tidigare, med vilken den i vissa avsnitt verbalt överensstämmer, nämligen »Responsum ad propositiones à Dominis Deputatis Ducatus Samogitiae factas. Die 21 Novembr. 1701». Latinskt koncept jämte egenhändigt referat på svenska av Piper i Koncept i utrikes ärenden 1701, vol. 25. Kopia i Stora nordiska kriget, vol. 100, Polen, Polit. förhåll.

Jonasson vill använda konceptet med dess ändringar för att demonstrera skillnaden i uppfattning mellan Karl XII och dennes rådgivare och menar, att ändringarna innebär en successiv skärpning av brevets innehåll. Det är dock tvivelaktigt, om brevet kan användas i detta syfte. Ett av Jonassons argument, ändringen i fråga om Oginski, diskuteras ovan. Ett annat, det av allt att döma vid sidan om Oginskiändringen för Jonasson tyngst vägande, kan här endast i största korthet beröras. I meningen »Republiquen kan göra sig derom förwissad . . . att Kl. M:tt jemte sin egen säkerhetz befastande *med k. i Pohlens afsättiande med lust och alfwar lærer göra henne adsistence . . .*» har de kursiverade orden tillagts av Piper (Jfr JONASSON, s. 269). Jonasson konkluderar: »Genom de ingrepp som Piper och konungen företog i konceptet, har skärpan ökat successivt. Hos Cederhielm nämns ej ordet detronisation. Piper har i medvetande om att konungen ej skulle tillåta så allmänt hållna vändningar direkt angivit detronisationskravet» (s. 254). Men även om dessa ord, som i det av Jonasson ej använda franska översättningskonceptet översatts med »l'eloignement du Roy de P.», inte står hos Cederhielm, så finns redan hos denne lika klara verba. Det heter där, att republikens enda säkerhet »består utj dens afskaffande (dans la deposition de celui) som deras rolighet förstörtt och deras ruin efftertracktat . . .». Vidare att K.M:t inte anser sig kunna ha »någon satisfaction eller säkerheet, så länge han sitter wid styrelsen (aucune satisfaction ou seureté, pendant que le Roy de Pologne d'âpresent sur le thron)».

än att göra skada och uppväcka oro och måste därför spåkas på det de välsinnade och de som vilja sitta stilla i ro måtte kunna varda beskyddade.» Jonasson har noterat, att det bevarade konceptet med Karl XII:s ändringar visar, att kungen först gjort ett utkast till ett tillmötesgående svar på denna punkt, men senare strukit detta. Ändringen åberopas av Jonasson som ett bevis för hur liten vikt Karl XII fäste vid Jacob Sobieski.⁷ Mera fruktbart torde det dock vara att granska ändringen från en annan synpunkt.

I november 1701 befann sig Karl XII i Würgen. Till Samogitien hade som tidigare nämnts⁸ detacherats två avdelningar, den ena under Meijerfeldt, den andra under Hummerhielm, med uppgift dels att skydda magnaterna Sapiehas gods, dels skaffa underrättelser om läget i Litauen. Från båda befälhavarna ingår under de följande veckorna kontinuerliga rapporter. I mitten av november rapporterar Meijerfeldt, att läget på det hela taget är lugnt, men svårt att överblicka.⁹ Ännu den 20 är rapporterna inte oroande, och Meijerfeldt understryker, att det finns en utbredd önskan om fred med svenskarna.¹⁰ Hummerhielm tycks ha haft ett bättre utbyggt kunskaparsystem. Han kan den 16 november lämna rapporter från överläggningar i Tels mellan provinsens församlade adel. Där hade inte demonstrerats någon fientlighet mot svenskarna, men några avgörande beslut hade inte fattats. Man inväntade återkomsten av de förhandlare, som sänts till Karl XII. Av stort intresse är i detta sammanhang Hummerhielms uppgift, att det gick ett rykte, att Oginski och Sapieha försonats.¹¹ Tre dagar senare rapporterar Hummerhielm åter från förhandlingarna i Tels, att adeln inte visar någon önskan till strid med svenskarna.¹² Dessa rapporter har varit de färs-

⁷ JONASSON, s. 254.

⁸ Jfr ovan s. 324.

⁹ Meijerfeldt till KM 11/11 1701.

¹⁰ Meijerfeldt till KM 20/11 1701.

¹¹ Hummerhielm till KM 16/11 1701.

¹² Hummerhielm till KM 19/11 1701.

kaste om läget i Litauen, som stått till förfogande vid utarbetandet av Cederhielms koncept, med dess öppna invitation till Oginski att göra gemensam sak med Sapieha. Varför ändrar då Karl XII sitt första positiva svar?

Den 23 november skriver Hummerhielm en ny rapport. Ankomstdatum till Würgen saknas, men med ledning av de övriga rapporternas ankomsttider kan man fastställa, att rapporten torde nått Würgen den 25 eller möjligen 26. Denna nya rapport ger en helt ny bild av läget i Samogitien.

Som bilaga till brevet sänder Hummerhielm ett polskt originalpatent utfärdat av Oginski, jämte en översättning av det till tyska. Patentet har Hummerhielm uppsnappat. Dess innehåll är en öppen krigsförklaring mot svenskarna och deras vänner i Litauen. Inledningsvis heter det, att invånarna i de berörda provinserna genom ett tidigare universal fått besked att de »keinen feindt in unserrem Vaterlandt halten sollet». Trots detta förnimmes det att »Rebellion» och ohörsamhet förekommer, att man bryter den ed man svurit republiken och tolererar fiender i landet. Oginski gör nu veterligt, att han som representant för landets styrelse, med republikens och konungens medgivande är i antågande i spetsen för hela adelsuppbådet och storhertigdömet Litauens armé. Landets fiender skall jagas över gränsen och all uppstudsighet förintas. Egentligen vore det rätt, att de som gjort gemensam sak med fienderna nu straffades till liv och egendom. Men, säger Oginski, eftersom han som kristen ogärna ser blodbad, så utdelas denna sista förmaning. Räddning finns om man omvänder sig, tar till fånga fiender och rebeller. Då erbjuder Oginski nåd i republikens namn, och sitt personliga skydd. Men de ohörsamma skall utan skonsamhet hemsökas med eld och svärd.

Patentet är daterat den 25 november n. st.¹³ I sin rapport berättar Hummerhielm, att Oginski skall ha fått med sig »en hop av adeln, somlige med godo och somlige med tvång». Hans styr-

¹³ Hummerhielm till KM 23/11 1701.

kor anses för närvarande uppgå till omkring 9.000 man. Han säges befinna sig på fyra mils avstånd. Hummerhielm ber om förstärkningar.

När Hummerhielms rapport med Oginskis patent når det svenska högkvarteret, måste den bild man tidigare på grundval av de förra rapporterna gjort sig revideras. Tanken på ett samarbete också med Oginski och en försoning mellan denne och Sapieha kunde omedelbart avskrivas. Karl XII:s ändring i konceptet, där en tillmötesgående formulering ersättes med hotfullt och fränt angrepp på Oginski, ter sig mot denna bakgrund lättförklarlig. Någon upplysning om Karl XII:s inställning till Jacob Sobieski ger saken inte. Den frågan måste lämnas öppen.

VIII

Som sammanfattning kan konstateras, att de planer, som våren 1701 faststälts för årets fälttåg, först har avsett en operation mot söder. Avsikten med denna har varit att avlägsna hotet mot Riga och att med armén gå över Düna för att driva undan sachsarna. Deras basområde Kurland skulle besättas. Ett bidragande skäl härtill torde ha varit det stora missnöjet inte bara från danskt utan också från sjömakts håll med den svenska blockaden av de kurländska hamnarna. Det problemet skulle lösas av en svensk ockupation av landet. De sachsiska stödjepunkterna längs Düna, Dünamünde, Kobron och Kokenhusen, skulle erövrats och bli svenska fästningar till skydd för Dünalinjen. Målet var sålunda att säkra Livland för angrepp från August för en tid. Däremot avsåg man inte att fälttåget i sig självt skulle medföra ett avgörande i kampen mot denne. Man kalkylerade sålunda inte med att vid Dünaövergången kunna krossa den sachsiska armén, och de fortsatta fälttågsplanerna hade ännu mindre gjorts beroende av en sådan eventualitet. En sådan uppfattning möter allmänt i nyare forskning, men kan inte ledas tillbaka längre än till Harald Hjærnes 1902 publicerade undersökning

och saknar stöd i källmaterialet. Hos Hjärne har tesen uppenbarligen lanserats för att tjäna som en förklaring till att Karl XII fortsätter fälttåget mot August i stället för att fullfölja de ursprungliga planerna på ett anfall mot Pskov, för vilket kungen starkt kritiserats av F. F. Carlson. Kanske kan Hjärne också ha influerats av de militärstrategiska doktriner, som utformats och blivit förhärskande i Tyskland. De hade i Sverige vunnit insteg och även påverkat krigshistorikerna, och skulle sedermera komma till uttryck i det stora verket »Karl XII på slagfältet». Synen på de militära operationerna som syftande till att genom förintelseslag slå fienden ur fältet och därigenom framtvunga ett avgörande kom ofta hos tidens krigshistoriker att påverka uppfattningen också av förflutna tiders fälttåg. Kanske är det något av denna tendens som vi möter i Hjärnes bedömning av Dünaoperationen och dess syften.

Andra delen av den våren 1701 uppgjorda fälttågsplanen inbar, att efter Dünaoperationens genomförande armén skulle gå mot nordost, mot Pskov, den viktiga fästningen och ryssarnas förnämsta bas för angreppen mot de svenska östersjöprovinserna. Också avsikten med detta planerade anfall har bedömts olika. Starka skäl talar för att det rör sig om en operation av samma slag som den som genomfördes i söder. Det gällde att minska hotet mot de svenska provinserna genom att besätta eller förstöra gränsfästningar som Gdov och Petschory och besätta den stora basfästningen Pskov och området däromkring. Förutom att man därigenom försvårade ryssarnas anfallsmöjligheter fick man en betydligt mera lättförvarad gräns än den tidigare. Att anfallet mot Pskov skulle vara upptakten till ett huvudanfall mot Ryssland, kan inte styrkas i källmaterialet. I själva verket tyder allt på att avsikten med denna senare del av fälttågsplanen var betydligt mera begränsad, nämligen att skapa förutsättningar för ett fortsatt fälttåg mot August II, av Karl XII betraktad som huvudmotståndaren.

Denna senare del av 1701 års fälttågsplan fullföljdes aldrig.

Detta berodde emellertid inte som vanligen uppges på att Dünaövergången inte ledde till ett krossande av de sachsiska stridskrafterna. Något sådant hade man som redan nämnts inte räknat med och avgörande är, att fälttågsplanen mot Pskov fasthölls också veckorna efter Dünaövergången. Operationerna förlöpte under hela juli planenligt. Parallellt med operationerna i Kurland förbereddes arméns anfall mot Pskov. Order gavs för anskaffande och transport av belägringsartilleri och ammunition för attacken mot Pskov, och för samma ändamål avdelades artilleriofficerare och manskap. Arméns marschväg förbereddes. Anläggandet av magasin inleddes. Under tiden den 26 juli till 11 augusti står Karl XII med armén i Bauske sydväst om Kokenhusen. När kungen bryter upp med armén ställs marschen mot väster, bort från anfallsriktningen mot Pskov, och i början av september förläggs armén vid Libau. Samtidigt som marschen ställs mot väster, annulleras order som gällde manskap och transportmateriel till det för attacken mot Pskov avsedda belägringsartilleriet. I stället dirigeras tillgängligt artillerimanskap och material söderut till Seelburg, Libau och Mitau. Alltsammans indicerar, att under uppehållet i Bauske fälttågsplanerna ändrats i så måtto, att den planerade aktionen mot Pskov avskrivits eller i alla händelser uppskjutits. Avförandet av tanken på att insätta armén mot ryssarna vid denna tidpunkt ligger troligen också bakom det allmänna uppbådet av lantmilisen i Estland och Livland och dess dirigerande mot gränsen för att assistera Schlippenbach och de andra arméavdelningarna när det gällde att avslå det väntade ryska anfallet.

Förändringen av fälttågsplanerna någon gång i början av augusti har ingenting med den egentliga militära utvecklingen vare sig på ryska sidan eller vid polska gränsen att göra, även om överväganden rörande svårigheten att försörja armén i östersjöprovinserna kan ha spelat in. Svaret på frågan varför fälttågsplanerna ändrades torde vara att söka på annat håll, nämligen i det faktum, att det under vistelsen i Bauske avslöjades, att en av de

förutsättningar, på vilka fälttågsplanen uppgjorts, inte var för handen.

Det material, som ingått till svenska högkvarteret våren 1701 rörande Augusts ställning i Polen, från prinsen Jacob Sobieski och framför allt från den svenske residenten Wachschlager, lämnade stöd för uppfattningen, att August II:s ställning var så allvarligt undergrävd, att ett besättande av Dünelinjen och Kurland skulle ge tillräcklig säkerhet för denna flank, medan man gick mot Ryssland och genom ett fälttåg avlägsnade det överhängande hot mot de svenska provinserna, som ryssarnas innehav av Pskov och andra framskjutna baser utgjorde. Två brev, som Karl XII får motta dels från kardinalprimas Michael Radziejowski, dels från några av de främsta polska statsämbetsmännen och som ankommer till svenska högkvarteret under arméns uppehåll i Bauske omkring månadsskiftet juli–augusti, visar, att detta var en felbedömning av situationen. I breven begär man att Karl XII skall respektera polska republikens neutralitet och inte gå in på polskt område utan i stället dra tillbaka sina trupper från gränsen. Karl XII svarar med deklARATIONEN, att han kommer att förfölja sin fiende varhelst denne tar sin tillflykt, och kräver i stället att republiken skall avsätta August som kung. Bakom breven från Polen ligger August II, och dennes fortsatta verksamhet för att få stöd bland magnaterna mot Karl XII blir efter svenske kungens detronisationskrav effektivare och framgångsrikare än tidigare. I detta läge framstår hotet från August vid ett svenskt fälttåg mot Ryssland som allvarligare än man haft anledning räkna med då operationsplanerna gjorts upp vid sommarens början, och Pskovaktionen skjuts åt sidan. Av allt att döma har möjligheten att vid en senare tidpunkt under hösten genomföra anfallet till en tid hållits öppen, men ett stycke in i september har tanken härpå i alla händelser slutgiltigt avskrivits. En orsak är, att Karl XII direkt engagerar sig i de inre striderna i Polen, en logisk följd av hans i brevet från Bauske deklarerade politik. I samma riktning verkar det uteblivna svaret från

polackerna på Karl XII:s ultimatum. Slutligen kan en seger vunnen av Schlippenbach i början av september över Scheremetjevs numerärt överlägsna ryska armé ha bidragit genom att inge föreställningen, att hotet från rysk sida inte var allvarligare än att det kunde klaras av med hjälp av de trupper, som kvarlämnades i Östersjöprovinserna.

Göran Rystad

ZUSAMMENFASSUNG

Am 17. Juni 1701 brach Karl XII. mit der schwedischen Hauptarmee in Estland zum Feldzug dieses Sommers auf. Durch einen Bericht des Generalquartiermeisters C. M. Stuart kennen wir den Feldzugsplan. Dieser bestand zunächst in einer Operation gegen Süden: Die Bedrohung Rigas sollte abgewehrt werden, Karl XII. sollte mit der Armee die Düna überschreiten, die Sachsen vertreiben und Kurland, deren Basis, besetzen. Die sächsischen Stützpunkte an der Düna, Dünamünde, Kobron und Kokenhusen, sollten erobert werden und eine Schutzwehr für die Dünalinie bilden. Dann sollte der Angriff gegen Nordosten gerichtet werden. Pleskau (Pskov), die wichtige Basisfestung der Russen, sollte erobert werden und die Armee schließlich in den Woiwodschaften Pleskau und Gdov Winterquartiere beziehen.

Diese Operationen verliefen anfänglich planmäßig. Am 9. Juli wurde die Düna in der Nähe von Riga überschritten, die Sachsen wurden vertrieben, Kobron und Kokenhusen erobert und die Besetzung Kurlands begonnen. Die Sachsen zogen sich zuerst nach Kowno und später in die Gegend von Marienburg und Danzig zurück.

Doch nun wurde der Plan des Feldzugs geändert. Anstatt nach Nordosten zu ziehen und die russische Armee bei Pleskau anzugreifen, beschließt Karl XII., den Kampf gegen August II. fortzusetzen. Die gegen die Russen geplante Operation wird eingestellt und der Angriff gegen Polen anstatt gegen Rußland gerichtet.

Dieser Beschluß Karls XII. hatte begreiflicherweise weitgehende Folgen für die Fortsetzung des Krieges und später zu lebhaften Diskussionen innerhalb der gelehrten Forschung Anlaß gegeben. Gegenwärtig herrscht die Auffassung vor, daß der Beschluß, den Angriff gegen Pleskau einzustellen und statt dessen gegen Süden zu

ziehen, eine natürliche Folge davon war, daß es Karl XII. nicht gelungen war, die sächsische Armee an der Düna zu vernichten. Die Schlacht dort wäre wohl in taktischer Hinsicht ein Erfolg, in strategischer aber ein Mißerfolg gewesen. Mit der intakten sächsischen Armee im Rücken hätte der Angriff auf Rußland nicht begonnen werden können. Diese Ansicht dürfte jedoch nicht mehr haltbar sein.

Zunächst fehlt jedes Anzeichen dafür, daß die Pläne dieses Feldzuges darauf abzielten, eine Entscheidung im Kampfe gegen August II. zu erreichen, und man damit rechnete, die sächsische Armee beim Übergang über die Düna vernichten zu können. Es spricht auch nichts dafür, daß der Angriff auf Pleskau von dieser Möglichkeit abhängig gemacht worden wäre. Die Operationen an der Düna bezweckten nur, durch die Besetzung der Dünalinie und Kurlands Livland vor einem Angriff von seiten des polnischen Königs zu sichern.

Eine genauere Untersuchung der Vorgänge unmittelbar nach dem Dünaübergang zeigt auch klar, daß die bisherige Auffassung von der Änderung der Pläne als Folge des Mißlingens der geplanten Vernichtung der sächsischen Armee unhaltbar ist. Es erweist sich nämlich, daß der ursprüngliche Feldzugsplan auch während der folgenden Wochen mindestens bis zum Monatswechsel Juli/August beibehalten wurde. Die Vorbereitungen für den Angriff auf Pleskau wurden fortgesetzt und umfassende Maßnahmen sowohl für die Versorgung und den Unterhalt der Armee in dem bevorstehenden Feldzug als auch für die Anschaffung und Heranbringung von schwerer Belagerungsartillerie getroffen.

Die bisherige Beurteilung des Dünaübergangs für die Änderung des Feldzugsplanes kann auch nur bis auf Harald Hjärnes bekannte Arbeit „Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703“ (1902) zurückgeführt werden, die der Kritik an Karls XII. Weiterführung des Krieges gegen August II. anstatt die ursprünglichen Pläne für einen Angriff gegen Rußland durchzuführen, begegnen sollte. Vielleicht haben auch die damals herrschenden militärstrategischen Lehren von der Bedeutung der Vernichtungsschlachten für die Kriegführung Hjärne beeinflußt.

Der Zweck des geplanten, aber niemals durchgeführten Angriffs auf Rußland von 1701 ist von der Forschung verschieden beurteilt worden. Starke Gründe sprechen dafür, daß es sich um eine ähnliche Operation wie die im Süden durchgeführte hätte handeln sol-

len, also um eine Sicherungsoperation von begrenzter Reichweite. Die Bedrohung der schwedischen Provinzen hätte durch die Besetzung und Zerstörung von Grenzfestungen wie Gdov und Petschory und durch die Besetzung der großen Basisfestung Pleskau und ihres Gebietes vermindert werden sollen. Außer der Erschwerung der Angriffsmöglichkeiten für die Russen hätte man eine leichter als früher zu verteidigende Grenze erreicht. Die Aktion gegen Pleskau hätte die Voraussetzungen für die Fortsetzung des Feldzuges gegen August II., den Karl XII. als seinen Hauptgegner betrachtete, schaffen sollen.

Der Beschluß, den geplanten Angriff auf Pleskau einzustellen oder jedenfalls zu verschieben, dürfte um den Monatswechsel Juli/August gefaßt worden sein, als Karl XII. zwei Wochen lang bei Bauske südwestlich von Kokenhusen stand. Beim Aufbruch von dort wird der Marsch nach Westen angetreten. Gleichzeitig wird der Befehl bezüglich der für den Angriff auf Pleskau vorgesehenen schweren Artillerie aufgehoben und die Umgruppierung der verfügbaren Artillerie nach Süden, zu den Festungen in Kurland, begonnen. Überdies wird in Estland und Livland ein allgemeines Aufgebot der Landmiliz organisiert und werden diese Streitkräfte an die Ostgrenze geführt, um die dorthin geschickten Abteilungen der schwedischen Armee bei der Abwehr des erwarteten russischen Angriffs zu unterstützen. Auch diese Maßnahmen dürften unter dem Gesichtspunkt der geänderten Feldzugspläne zu verstehen sein.

Die während des Aufenthaltes in Bauske beschlossene Änderung der Feldzugspläne dürfte nun ihre Ursache darin haben, daß die Voraussetzungen für den im Frühling ausgearbeiteten Operationsplan nun nicht mehr vorlagen. Auf Grund der Nachrichten, die während des Frühlings im schwedischen Hauptquartier eingelangt waren, wäre Augusts II. Stellung in Polen ernstlich untergraben gewesen. Starke Kräfte innerhalb der Opposition der Magnaten hätten sogar ernstlich beabsichtigt, den König zu entthronen. Man konnte daher zum dem Schluß kommen, daß eine Besetzung der Dünalinie und Kurlands für den Feldzug gegen Rußland und die geplante Eroberung von Pleskau volle Rückendeckung geben würde. Zwei Briefe, die Karl XII. während seines Aufenthaltes in Bauske um den Monatswechsel Juli/August erhielt, zeigen jedoch, daß die Lage tatsächlich ganz anders war. Die Briefe stammen vom Kardinalprimas Michael Radziejowski und einigen der höchsten polnischen Staatsbeamten, also von jenen Kreisen, die als Repräsentanten der

heftigsten Opposition gegen August II. galten. In beiden Briefen wird jetzt jedoch gefordert, daß Karl XII. die Neutralität der polnischen Republik respektieren und polnisches Gebiet nicht betreten, sondern vielmehr seine Truppen von der Grenze zurückziehen solle. Sollte dies nicht geschehen, dann könnte die polnische Republik sich zu einer Überprüfung ihrer Haltung gezwungen sehen. Karl XII. antwortet mit der Erklärung, daß er seinen Feind verfolgen werde, wohin auch immer dieser sich flüchten würde, und verlangt, daß die Republik August als König in Polen absetzen solle. Hinter diesen Briefen aus Polen steckte August, dessen Anstrengungen, bei den polnischen Magnaten Unterstützung zu gewinnen, nun nach Karls XII. Forderung seiner Entthronung wirkungsvoller und erfolgreicher als früher wurden. Die Bedrohung von seiner Seite erscheint nun bedeutend ernster als im Mai, zur Zeit der endgültigen Ausarbeitung der schwedischen Feldzugspläne. Daher wird der Angriff auf Pleskau, mit dem der Feldzug gegen Rußland hätte beginnen sollen, abgeblasen und Karl XII. setzt die Operationen gegen Süden, gegen Polen, fort.